

гічна смерть єдиного козака тисячу нових народить (із щоденника С.Єфремова за 1926 р. // Київська старовина. - 1997. - №5. - С. 111-126.

² О.Супронюк. Сергій Єфремов. На святі Котляревського (з згадок самовидця) // Київська старовина. - 1998. - №5. - С. 150-159.

³ В.Шмельов. Лицар духу // Київська старовина. - 1992. - №1. - С. 38.

⁴ Л.П'яста. Діакартина світу Сергія Єфремова. - К., 1997. - С. 8.

⁵ В.Верстюк, Т.Осташко. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. - К., 1998. - С. 48-49.

⁶ С.Кульчицький, Л.Матвєєва, П.Панченко. Національній Академії наук України - 80 // Київська старовина. - 1998. - №6. - С. 24.

⁷ Н.Д.Полонська-Василенко. Українська Академія наук: Нарис історії. - К., 1993. - С. 32-33.

⁸ Л.А.Дубровіна, О.С.Онищенко. Історія Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського. 1918-1941. - К., 1998. - С. 15.

⁹ Там само. - С. 21.

¹⁰ Архів Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського. - Оп. 1, спр. 11. - Арк. 153.

¹¹ В.Шмельов. Лицар духу // Київська старовина. - 1992. - №1. - С. 39.

¹² І.Кураєв, Ю.Левенець, Ю.Шаповал. Сергій Єфремов і його Щоденники / Сергій Єфремов. Щоденники. 1923-1929. - К., 1997. - С. 17-20.

ДО БІОГРАФІЇ ОЛЕКСАНДРА ГРУШЕВСЬКОГО

Олександр Грушевський, молодший брат славетого українського історика України Михайла Грушевського, народився 12 серпня 1877 року в Ставрополі у родині Сергія Федоровича Грушевського та Глафіри Захарівни Опокової (Опокцевич).

Батько за сімейною традицією отримав духовну освіту, проте священиком не став. Здобувши магістерський диплом у Київській духовній академії, він присвятив себе педагогічній праці: тривалий час викладав, займався адміністративною діяльністю. Сергій Федорович був автором відомого підручника церковнослов'янської мови, який неодноразово перевидавався і за його життя, і після смерті¹.

Мати – теж походила з сім'ї православних священиків. Предки Олександра Грушевського віддавна мешкали на споконвічних українських землях. А от батькам Олександра довгий час довелося жити за адміністративними межами батьківщини: спочатку на Холмщині (1864—1869), згодом у Кутаїсі (1869—1870), пізніше у Ставрополі (1870—1878), де і народився Олександр².

Через рік після народження молодшого сина, батька переводять до Владикавказу. Саме тут, у місцевій класичній гімназії і розпочав 1888 року свою початкову освіту Олександр Грушевський, вступивши одразу до другого класу.

Як згадував він пізніше в автобіографії, батько та старша сестра Ганна підготували його до вступу в гімназію³. “Під впливом батька, що заховав тепле прив'язанне до всього українського – мови, пісні, традиції” з раннього дитинства формувалася національна свідомість Олександра, виникало захоплення українським фольклором, історією⁴.

Олександр майже не мав друзів-однолітків і це дало поштовх до знайомства його з інтересами дорослих, розвивало в ньому вдумливість, самотійність.

Під час навчання у гімназії він захоплювався математикою, фізикою, проте вночі цікавився історією та літературою.

Зважаючи на те, що інтереси родини Грушевських зосереджувалися на гуманітарних науках, Олександр був впевнений, що знання історії необхідне для кожної ос-

віченої людини. Після закінчення гімназії він постає перед вибором подальшого навчання. Роздуми були стосовно медичного, правничого та історико-філологічного факультетів. Перший “обещал деятельность, более богатую непосредственною пользою для общества”, правничий приваблював “науками общего характера-историей и энциклопедией права, политической экономией”⁵. Але перевагу було віддано історії і Олександр Грушевський вступає на історичний відділ історико-філологічного факультету Університету св. Володимира у Києві.

Паралельно слухав виклади на 1—2 курсах правничого факультету, захоплювався античною філософією.

Обравши спеціальним предметом вивчення російську історію, на двох старших курсах Олександр відвідував практичні заняття з джерелознавства у професора В. Антоновича. Під його керівництвом Грушевський-молодший працює над історією домонгольського періоду, використовуючи саме першоджерела, розуміючи значення архівних матеріалів для історичного дослідження. Розпочинає вивчати історію Пінського Полісся, опираючись в основному лише на документальну історико-етнографічну базу. Результатом цієї роботи став етюд “Турово-Пинское княжество. Очерк истории XI—XIII вв.”, за який він отримав золоту медаль.

Диплом про вищу освіту першого ступеня, виданий Грушевському 11 червня 1899 року засвідчував “весьма удовлетворительные” знання випускника з російської історії, грецької та латинської мов, стародавньої історії та історії середніх віків, історії церкви, історії слов’янських народів та нової філософії — надавав право “причислення к потомственному гражданству” і “поступление в гражданскую службу в чине X класса”⁶.

Не втративши наукового натхнення молодий науковець їде до Австрії, Німеччини де поглиблює свої знання з питань археології, доісторичної доби середньої і східної Європи, історії романського середньовічного життя. Після повернення з наукового відрядження видав у 1901—1903 рр. працю “Пинское Полесье. Исторические очерки

(XI—XIII вв.)”, яку було створено на основі архівних джерел та попередніх напрацювань.

1904 року Олександр Грушевський успішно склав іспити на ступінь магістра російської історії. Пізніше він цікавиться проблемою заселення Наддніпрянщини, що змусило його переселитися до Одеси. Відтепер (січень 1907—вересень 1908 рр.) — він працював у Новоросійському університеті, як приват-доцент кафедри російської історії. Саме в стінах Новоросійського університету, в Одесі, Грушевський-молодший отримав премію за спецкурс, присвячений добі Петра I. Саме тут Олександр Грушевський одним із перших почав викладати українською мовою лекції з історії України, і в березні 1908 року за наказом Міністра народної освіти йому було оголошено догану за українську мову і запропоновано викладати на “едино общегосударственном языке”. Студентство ж, натомість, з великим задоволенням зустріло викладання історії українською мовою. “Нема де поставити додаткових стільців, казав доглядач університетського будинку (на Преображенській вулиці)”, — згадував Олександр Сергійович⁷.

Одеса також подарувала найприємніші моменти і в особистому житті молодого науковця. 22 жовтня 1908 року Олександр Грушевський одружився з Ольгою Олександрівною Парфененко.

Згодом Грушевський переїздить до Москви, де впродовж 1909 року працює у Московському університеті, а з 1910 року викладає у Петербурзькому університеті історію України, читає лекції з соціально-економічного життя, веде спецкурси.

Працюючи в Московському та в Петербурзькому університетах Грушевський намагався створити таку ж особливу наукову атмосферу у стосунках зі студентами, яку колись відчував на семінарах у Костомарова. Серед студентів Олександра Грушевського того періоду були О. Баранович, І. Крижанівський, Л. Чикаленко, О. Шульгин та інші.

Діапазон досліджень Грушевського й організації наукового процесу був досить великим. В полі зору Олександра перебували без перебільшення всі ключові питання тодішньої української історіографії, а

їхні хронологічні межі і донині дивують читача - це й княжий період з вивченням Пінського Полісся, і Велике Князівство Литовське в адміністративному та соціально-економічному вимірі, і господарське життя Гетьманщини, і соціальний устрій 18—19 ст. В полі зору історика перебували й проблеми Кирило-Мефодіївського братства, а також шевченкознавства. Щоправда з усього цього великого доробку тогочасна історіографія, захоплена постаттю Михайла Грушевського, виокремила тільки велику працю Олександра Грушевського "Города Великого Княжества Литовского в 14—16 вв. Старина и борьба за старину" (К.—1918), що зрозуміло, не применшує його заслуг⁹.

Повернувшись в Україну, Олександр Грушевський брав активну участь у створенні першого Українського народно-університету, розробивши один із варіантів навчального плану. В цей же час він очолив бібліотечну комісію університету, у роботі якої допомагає його дружина Ольга Олександрівна, яка працювала бібліотекарем цього ж університету.

З вересня 1917 року Олександр Грушевський очолив Бібліотечно-архівний відділ при Департаменті мистецтв Генерального секретаріату зі справ освітніх Української Центральної Ради. Грушевський, беручись за таку відповідальну справу, добре розумів скільки сил і енергії йому доведеться витратити у роботі на цій ниві. Він, насамперед, зосередив велику увагу на архівній справі, бібліотечній, і водночас керував Педагогічним музеєм Київського учбового округу. Грушевський вважав, що "архіви — це основа для розвитку студій про минуле українського народу, бо мало хто з дослідників минулого українського життя може обійтись без архівних матеріалів в своїх студіях"⁹.

Склавши обов'язки голови Бібліотечно-архівного відділу, Олександр Грушевський не припиняє кипучої діяльності, не полишаючи співпраці з архівними установами в Україні¹⁰.

З першої половини 20-х років Олександр Грушевський — керуючий історичним циклом Вищого інституту народної освіти ім. М.Дра-

гоманова, член наукової ради інституту, керівник Секції історії українського права при Правничім товаристві, член бюро УНТ в Києві, директор постійної комісії для складання історично-географічного словника українських земель, дійсний член науково-дослідної кафедри історії України під керівництвом академіка М. Василенка (1922—1923 рр.), де він очолював секцію Литовського періоду. На початку 20-х років Олександр Грушевський розробив варіант проекту положення про Український архівно-археологічний інститут. Цей вищий навчальний заклад мав забезпечити потреби у висококваліфікованих спеціалістах архівної справи. В цей же час Олександр Сергійович читав на курсах архівних працівників лекції з архівного законодавства, архівознавства, історії України і проводив практичні заняття з архівної техніки, палеографії, дипломатики.

Великою заслугою було також збереження за умов військового лихоліття та розрухи 1918—1920 рр. історичної секції УНТ — тієї установи, на основі якої після еміграційного поневіряння створив свою історичну секцію ВУАН Михайло Грушевський. Тому не дивно, що Олександр Сергійович одразу став заступником і найближчим соратником М. Грушевського¹¹.

В роки, коли Михайло Грушевський був на еміграції, Олександр підтримує з ним стосунки і виконує доручення старшого брата. Так, 1921 року було створено віденський "комітет помочі голодним України". Цей комітет намагався матеріально допомогти працівникам науки, мистецтва, літератури, а також селянам, робітникам, інтелігенції — роздаючи їм одяг, взуття, продукти харчування. Філії комітету було створено в Києві, Львові, Чернівцях. Олександр Грушевський очолив київську філію. Така діяльність привернула увагу Київського губернського відділу ДПУ. У вересні 1923 року на Олександра Грушевського було заведено справу, як на учасника петлюрівського руху та націоналіста, але підстав для арешту не було.

1924 року з еміграції повернувся Михайло Грушевський, який відразу підключає брата взятись до активної діяльності, щодо створення історичних установ. Олександр

очолив Секцію соціально-політичної та економічної історії Науково-дослідної кафедри історії України. За спогадами тодішнього аспіранта кафедри, а згодом визначного правника Л.Окиншевича, Олександр Сергійович був керівником більшості академічної молоді.

Та обставина, що Грушевський-молодший був дійсним членом Археографічної комісії ВУАН, спонукала Михайла Грушевського 9 квітня 1925 року підтримати висування кандидатури Олександра на присвоєння звання академіка. В пропозиції М.Грушевського не було нічого дивного, він тільки хотів узаконити те, що вже давно існувало як факт, проте внутріакадемічна боротьба мала свою логіку і свої закони. Мабуть, вони й підштовхнули академіка Д.Багалія перейти 16 жовтня 1925 року в розряд штатних академіків з обіцянкою частіше бувати на засіданнях відділу, що, зрозуміло, нейтралізувало позицію обох Грушевських. У своїх планах Михайло Сергійович бачив брата не тільки заступником й однодумцем, а й ланкою, що з'єднувала академічний осередок з вищою школою. Професор Київського ІНО, Олександр Сергійович, як ніхто, мав можливість залучати талановиту молодь в Історичну секцію ВУАН¹².

Роботу з молоддю вчений активно поєднував з науковою діяльністю. Під редакцією Олександра Сергійовича Грушевського вийшло три томи "Історично-географічного збірника ВУАН", також було розроблено "Положення про історично-археографічні курси при кафедрі історії українського народу". Ці курси існували для підготовки "наукових дослідників – спеціалістів в археографічній та бібліотечній справах"¹³. Також передбачалося вивчення теоретичних курсів з української історіографії, історичної критики і історичної методики, дипломатики, палеографії, історії графіки й друкознавства, бібліотекознавства. Таким чином, Олександр Грушевський, хоча фактично не був уже співробітником архівної справи, архівної системи, але осторонь неї не залишався.

Арешт Михайла Грушевського негативно вплинув і на долю молодшого брата Олександра. 1933 року його звільняють

"за повний саботаж у науковій роботі, за виготовлення низької по якості та шкідливої по змісту своєї продукції, за вороже ставлення до заходів по зміцненню діяльності ВУАН та її установ"¹⁴.

Але черга Олександра настала у серпні 1938 року — його заарештовують, як "одного з керівних учасників антирадянської української національно-терористичної організації". Допити тривали у Київській тюрмі НКВС до березня 1939 року. Впродовж багатьох місяців заарештований мужньо відкидав обвинувачення, які було висунуто проти нього¹⁵.

Не зважаючи на стійку позицію Олександра Грушевського, його аргументовані докази своєї невинності. Особлива нарада НКВС 5 жовтня 1939 року ухвалила заслати його до Павлодарської області Казахстану на 5 років.

У Києві залишається дружина Олександра Грушевського, Ольга, яка вела мужню боротьбу за звільнення чоловіка.

Олександр Грушевський проживав у Павлодарі по вулиці Фрунзе 189-Б, перебуваючи під наглядом міліції. У січні 1940 року він, не втрачаючи надії, подає прохання на скасування вироку суду.

Він просив зняти з нього "пляму" ворога народу, дати можливість займатися науковою роботою і повернути пенсію, яку незаконно відібрали. У червні 1940 року справу знову розглядала особлива нарада і вирішила, що "Грушевський у належності до антирадянської української націоналістичної організації викритий свідченнями шести засуджених. Підстав для перегляду справи не має".

Відмову у вересні 1940 року затвердив заступник наркома внутрішніх справ СРСР В. Меркулов.

Подружжя вело листування. Останній лист від Олександра Сергійовича надійшов у серпні 1941 року. Після цього, майже 15 років Ольга Грушевська не отримувала від чоловіка жодної звістки. І тому у 1955 році вона знову подала заяву, щоб дізнатися про його долю. В місто Іртишськ Павлодарської області виїхала слідча комісія, для проведення перевірки місця знаходження Олександра Грушевського.

Вдалося з'ясувати, що 1942 році вчений довго хворів, і тоді ж, за свідченням одного з місцевих жителів, помер у сільській лікарні. Будь-яких записів про його смерть у павлодарських сільрадах не було виявлено¹⁶.

Ольга Олександрівна померла 1961 року, не дочекавшись повернення доброго імені чоловіка.

Лише 8 вересня 1989 року було розглянуто справу про реабілітацію Олександра Грушевського. В ній зокрема зазначалося, що він потрапляє під дію ст. 1 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 року "Про додаткові заходи щодо відновлення справедливості по відношенню до жертв репресій, які мали місце в період 30—40 років і на початку 50 років".

На жаль, донині життєвий та творчий шлях Олександра Грушевського залишається маловивченим. Його наукова діяльність та факти біографії вимагають ґрунтовного дослідження з залученням архівних матеріалів.

*Л.Клейцун, аспірант
Києво-Могилянської Академії*

¹ Кухар В.М. Громадсько-політична діяльність М.Грушевського(1894-1914 рр.). — Львів. — 1997. — С. 23.

² Грушевський М. Автобіографія. — Львів, 1906 — Ст. 1.

³ ЦДІА України. — Ф. 1235, оп. 1, спр. 1048. — Арк. 11.

⁴ Матяш.І. Перший голова бібліотечно-архівного відділу //Студії з архівної справи та документства. — 1997. — Т. 2. — Т. 104.

⁵ І.Гирич. В.Гирич. Листи Михайла Грушевського до Олександра Грушевського// Український історик, 1992—93 рр. — № 3-4. — С. 417.

⁶ Грушевський М. Автобіографія, 1906 р. // Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. — К.:Веселка, 1992. — С.198.

⁷ Матяш.І. Перший голова бібліотечно-архівного відділу //Студії з архівної справи та документства. — 1997. — Т. 2. — С. 105.

⁸ Там само.

⁹ Верба І.В. Родина Грушевських в українській історичній науці рр.// УІЖ. — 1996. — № 5(410). — С. 137.

¹⁰ ЦДІА України. — Ф.1235, оп.1, спр. 1075. — Арк. 1.

¹¹ Матяш.І. Вказ. праця. — С.107.

¹² Верба І.В. Вказ. праця. — С.136.

¹³ Там само.

¹⁴ ЦДІА України. — Ф. 1235, оп. 1, спр. 1057. — Арк. 10.

¹⁵ ЦДАГО України. — Ф. 263, оп. 1, спр. 47525. — Арк.11.

¹⁶ Пиріг Р.Я. Життя і діяльність М.С.Грушевського у контексті ідеологічної боротьби в Україні (1920—1930). — К., 1994. — С. 282.

¹⁷ ЦДІА України. — Ф. 1235, оп. 1, спр. 1375. — Арк. 22.

КРАЄЗНАВЦІ І КРАЄЗНАВСТВО ПРИДНІПРОВ'Я

Належність краю, про історію і культуру якого йдеться, в різні історичні періоди до Скіфії, до козацьких "Вольностей", до Північного Причорномор'я як об'єкту зовнішньополітичних і економічних інтересів Російської імперії обумовила появу протягом кінця XVIII-XX ст. обширного історіографічного доробку вчених, краєзнавців та офіційних осіб, які за посадою мали відношення до складання документів

статистичного та описового характеру. В даній статті мова йде не взагалі про дослідження історії і культури території, яка нині становить Дніпропетровську область, а про краєзнавчі студії власне освічених людей, котрі тут мешкали постійно чи тимчасово (адже в невеликій публікації неможливо охопити, наприклад, 150-річну хроніку археологічних досліджень скіфських курганів чи праці з історії Запорізької Січі).